

УДК 340.1:72.01

Косьмій Михайло Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент
декан факультету архітектури і будівництва
Івано-Франківського Університету права імені Короля Данила Галицького

ВТІЛЕННЯ ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВІТОГЛЯДНИХ ЗАСАД АРХІТЕКТУРИ ТА БУДІВНИЦТВА В АНТИЧНОМУ ПРАВІ

У статті досліджено, з одного боку, проблематику втілення світоглядних засад архітектури та будівництва в античному праві, а з іншого – вплив на архітектурну та містобудівну діяльність зокрема. За результатами дослідження автором встановлено, що Платон та Аристотель, як і інші філософи, важливого значення надавали питанню ідеального устрою поліса. У їх поглядах відбивалося філософське ставлення до правового аспекту влаштування місця помешкання людей.

Ключові слова: архітектурна та містобудівна діяльність, будівництво, філософія архітектури, правові основи архітектури, епоха Античності, Греція, Рим.

Постановка проблеми. Розвиток містобудівних процесів в українському законодавстві потребує певного осмислення історичних, філософських та юридичних основоположних засад, які в тій чи іншій мірі впливають на законотворчі процеси та архітектурну діяльність зокрема. Тобто має місце складний міжгалузевий зв'язок. У зв'язку з цим виникає потреба дослідження історичних особливостей становлення правового регулювання суспільних відносин у галузі архітектури з використанням історико-правових та філософсько-світоглядних методів.

Слід зауважити, що архітектура просякнута філософією та філософсько-світоглядною методологією у декількох напрямках. З одного боку, система цінностей (критерії краси, добра, корисності і т. ін.) вивчається в рамках філософських дисциплін, але засвоюється і реалізується архітектурою. З іншого боку, архітектура вимагає певної рефлексії, архітектурознавства, методологію якого задають логіка і феноменологія. Нарешті, вся описана конструкція базується на онтології: вивченні основних понять буття і їх співвідношенні (матерії і свідомості, простору і часу, маси й енергії) [6, с. 7].

Підтримуючи думку А. Б. Беломесяцева [5, с. 6], погоджуємося, що архітектурний процес, як і будь-яка інша діяльність, не просто регулюється правом. Він внутрішньо детермінований правом (у частині його змісту), а також набуває зовнішнього юридичного оформлення через систему нормативно-правових актів. Право стало істотним (якщо не основним) компонентом архітектури. Саме тому виникла необхідність встановити та дослідити механізми їхнього внутрішнього зв'язку й взаємодії. Особлива роль тут належить первинним засадам регулювання архітектурно-будівельної діяльності в античну добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми втілення основоположних світоглядних засад архітектури та будівництва в античному праві у тій чи іншій мірі займалися Г. І. Бердичевський, А. Б. Беломесяцев, О. І. Венедиктов, О. Г. Габричевський, В. П. Зубов, О. Ф. Лосєв, П. Я. Махлін, А. В. Мішулін, Б. П. Михайлов, Г. П. Поляков, А. О. Пучков, С. О. Шубович, та ін.

Однак першоджерелами у цій сфері є праці Платона та Аристотеля, аналіз яких дає можливість більш глибоко осягнути філософсько-правові феномени архітектури та будівництва.

Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування основоположних світоглядних засад архітектури та будівництва в античному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед концепцій архітектурно-будівної правосвідомості давніх (до римських) часів особливе місце посідають такі, в яких зазначена сфера дослідження має певну визначеність. У першу чергу, це філософські трактати Платона («Закони»)

і Аристотеля («Метафізика», «Нікомахова етика», «Велика етика», «Політика», «Афінська політія», «Економіка», «Поетика»).

Не дивно, що Аристотель (як і його вчитель Платон) був людиною свого часу, яка вважала, що моральна особистість людини тонко й тісно пов'язана з державним устроєм, тобто і зазнає покарання від держави, і, спираючись на моральний імператив, творить державні закони. Отже, добродетель є середина між двома крайнощами, з яких одна не доходить до середини, друга – переходить її. Наприклад, добродетель, щедрість є серединою між марнотратством й скнарністю; стриманість – середина між хіттю до насолоди і апатією [1, с. 105]. Оскільки добре зводячи будинки, (люди) стають добрими зодчими, а будучи погано – поганими. Якщо б це було не так, не було б потреби у навчанні, а всі так і народжувалися б добрими або поганими майстрами» [2, с. 278].

Отже, за уявленням Аристотеля, добродетель є мистецтво таке саме, як і будь-яке інше мистецтво (*techne*), міра розвитку якого залежить від частого й тривалого вправлення в цьому мистецтві і, таким чином, усяка чеснота з миті свого зародження в людини проходить тривалий шлях постійного й частого повторення одного й того саме добродетельного вчинку. Так само у трактаті «Про душу» Аристотель, поєднуючи будинок і людину, зазначав, що будинок є мета будівництва, але метою є і щось інше, стороннє – людина, заради якої зводиться цей будинок: у природних умовах нема таких цілей [3, с. 76]. Тепер, побіжно з'ясувавши ставлення Аристотеля до ідеальної взаємодії між державою і людиною, тобто – до проблеми правосвідомості людини як такої, – можемо перейти до розгляду деяких конкретних прикладів, які зустрічаються в трактатах античного мудреця щодо архітектурно-будівного контексту афінського права.

У трактаті «Політика» Аристотель визначає певні правила щодо з'ясування величини міста. Однак, не слід вважати, що в Аристотеля наявне якесь сукупне вчення про архітектурно-будівну правосвідомість, хоча саме такого комплексу розтлумачених уявлень слід було б очікувати в цього античного мислителя.

Після з'ясування абстрактного й всезагального характеру поняття «архітектоніка» в Аристотеля, слід, мабуть, наголосити, що це поняття може стосуватися також і правових аспектів архітектури, хоча Аристотель про це ніде спеціально не каже. Але він каже про інше: «Ясно, що жодна з наук, які ми маємо від минулого, не займається акцідентальним. Так, домобудівна наука не розглядає тих привхідних умов, у яких виявляться особи, що будуть користуватися будинком, наприклад, чи буде їхнє життя там сумним або навпаки; не розглядають цього ні ткацьке мистецтво, ні шевське, ні поварене, але кожне з цих мистецтв займається лише тим, що складає приватну його область; і в цьому полягає та спеціальна мета, що ставить собі дане мистецтво» [4, с. 54]. Отже, «домобудівна наука», як називає, напевно, архітектуру Аристотель, не розглядає тих наслідків, які будуть наявні для людини, що мешкатиме у будинку. Це, так би мовити, – зовнішнє обмеження правового поля. Архітектурно-будівна правосвідомість починається там, де людина входить не у конфлікт з самою собою, мешкаючи у певному будинку, а входить у конфлікт з архітектором, який це будинок звів. Для системи права головне, аби будинок був зведений на совість, а внутрішнє життя мешканця цього будинку – це не є прерогатива правового поля.

У трактаті «Політика» знаходимо декілька фрагментів, які є визначальними для існування державних архітектурно-містобудівних регламентацій у великих містах (йдеться про Афіни). Наприклад: «Перше місце серед необхідних турбот займає піклування про міську площу; для цього повинна існувати яка-небудь влада, що спостерігає за укладанням торговельних угод і взагалі за благочестям на площі, адже всім державам неминуче приходить для задоволення необхідних взаємних нестатків мати справу з купівлею і продажем... Другим обов'язком, що безпосередньо впливає з тільки що згаданої агораномії і стоїть до неї у найближчому відношенні, є той, котрий полягає в піклуванні про суспільні і приватні будинки, які знаходяться в місті, для того аби ці будинки були в належному порядку, щоб будівлі не грожали обвалом, щоб дороги були в гарному стані і приводилися в справний вид, аби границі окремих володінь були визначені цілком точно і т. п. У більшості грецьких держав виконання такого роду обов'язків називають астиномією; коло цих обов'язків розпадається на кілька окремих галузей, кожна з яких у більш

багатолюдних містах перебуває у віданні особливих осіб; такі, наприклад, наглядачі за міськими стінами, попечителі джерел, охоронці гаваней» [7, с. 111].

Дійсно, у грецьких містах двері (ворота) міських садиб було заборонено влаштовувати такими, які відкривалися назовні. Однак, ті, хто робив такі двері, обкладалися податком і змушені були, виходячи з садиби, стукати в двері, аби не стукнути дверима випадкового перехожого: бо ж вулиці були вузькими [8, с. 15].

У цих фрагментах Аристотеля перед нами вимальовується якась подоба архітектурно-будівної правосвідомості, якийсь зразок аналогічних пізніших римських узаконень. У цих фрагментах цікавішим за все є позначення правового поля в області міського життя, в якому головне місце посідали адміністративні обов'язки по нагляду за будівництвом, стягуванню податків тощо.

Отже, Аристотель, як і інші філософи давньогрецької класичної доби (V–IV ст. до н. е.), важливе значення приділяв розробці питання взаємодії між державою й людиною не лише на абстрактно-етичному рівні (добро і зло, справедливість і несправедливість тощо), але й у матеріальному просторі місця помешкання цієї людини. Аристотель, як і його вчитель Платон, розглядав будь-яке місто у формі певного матеріальним чином організованого тіла, у вигляді просторового соціально і художньо доцільного організму. Отже, з цієї точки зору, міський організм у розумінні Аристотеля це така цілісність речей, коли мається одна або декілька таких частин, в яких цілісність присутня субстанційно.

Аристотель як мало хто з його античних колег приділяв практичним питанням розвитку грецьких полісів належну увагу. І в тих фрагментах, що їх було досліджено нами вище, він виступає як законодавець, як автор до певного роду зовсім практичних правил забудови міських територій. Після Платона (V ст. до н. е.) і перед Вітрувієм (I ст. н. е.), здається, лише тексти Аристотеля можуть бути розцінені як правові документи стосовно розглядуваного нами питання. І тут слід звернути увагу на наступну обставину: якщо Платон розмірковував над архітектурою до певної міри утопічно [9, с. 12], а Вітрувій переважно надто прагматично, то в архітектурно-будівельно-правових текстах Аристотеля ми маємо певне поєднання обох цих крайнощів.

Серед нечисленних літературних джерел з історії стародавнього архітектурно-будівного права чи не найстародавнішим може слугувати спеціальний трактат Вітрувія «Десять книг про архітектуру», написаний на початку I ст., за часів Юлія Цезаря і Октавіана Августа. Адже у порівнянні з величезним корпусом римського права, яке було кодифіковано за часів візантійського імператора Юстиніана Великого у першій третині V ст., в трактаті Вітрувія про правові аспекти архітектури можна говорити лише дуже опосередковано, вичитуючи їх поміж рядків, немовби «виуджуючи» з-поміж інших свідчень і констатацій непересічного римського фортифікатора. Власне кажучи, у трактаті Вітрувія юридичним питанням архітектури і будівництва не відводиться спеціального місця, автор торкається цих питань дуже побіжно, з якоюсь навіть неохотою, вважаючи їх самими по собі зрозумілими, такими, що не потребують навмисного тлумачення (адже весь його трактат – саме тлумачення різних архітектурних явищ) і відомими без коментарів. Лише у декількох місцях ми зустрічаємо саме словосполучення «право в архітектурі», «юридичні аспекти архітектури» тощо.

По-перше, за часів Вітрувія, поняття права мало вже усталений характер. У ньому йшлося про усталений, матеріально наявний масив об'єктів (в тому числі й переважно архітектурних), що існують на землі не самі по собі як певні матеріально цінні речі для забезпечення розвитку суспільства й людської повсякденності, а в контексті цілого ряду домовленостей щодо них членів суспільства. До речі, в цьому аспекті можна розглядати також фрагменти римського права щодо матеріальних об'єктів як початковий етап розвитку поняття про охорону «пам'яток архітектури».

По-друге, саме трактат Вітрувія репрезентує досить цілісну систему власне архітектурних обмежень і правил, якими мав керуватися давній зодчий, створюючи проект і здійснюючи авторський нагляд за процесом будівництва. Цей комплекс обмежень слід вважати не лише матеріально-технологічними, але й естетичними.

Отже, у трактаті Вітрувія ми вперше в історії архітектури стикаємося з якимось прообразом сучасних будівельних норм, з прообразом радянських СНиПів та українських ДБН. Інакше

кажучи, трактат «Десять книг про архітектуру», будучи розглядуваний з точки зору організації архітектурно-будівної правосвідомості, являє собою і певну рецепцію досвіду римського права в цій галузі, яким воно було на початок I ст., і певний регламентаційний документ («пра-ДБН»), яким цьому трактату випало на честь виступати протягом більш ніж двох тисяч років.

В іншому місці Вітрувій пише про розбіжності у влаштуванні стін у Греції та у Римі. «Державні закони не дозволяють, аби стіни, що примикають до загального володіння, виводилися товщиною більше півтора футів; що ж до інших стін, то їх кладуть такої саме товщини для того, аби виграти побільше вільного простору. А цегельні стіни, тільки якщо вони виведені у дві або три цеглини, а не при півторафутовій товщині, можуть витримати більше одного поверху. При чинній же значущості Рима і нескінченній кількості громадян [12, с. 155] існує необхідність у незліченних житлових приміщеннях.

Звернімося тепер до розгляду певних нормативних обмежень, які носять характер, схожий з сучасними будівельними нормами. Так, коли Вітрувій, дослідивши типи храмів, починає розтлумачувати «хитрощі» влаштування фундаментів, він пише мовою сучасного ДБН. «Для фундаментів цих будівель треба копати канаву до материка, якщо можна до нього дійти, та й у самому материка, на глибину, що відповідає обсягу будівлі, що зводиться, і виводити по всьому дну саму ґрунтовну кладку. На поверхні ж землі під колонами варто виводити стіни на половину завтовшки майбутніх колон, аби ця нижня частина була міцніше за верхню. Ці стіни, що несуть вагу, називаються стереобатами. Сходинок на фасаді треба встановлювати так, аби їхнє число завжди було непарним, тому що оскільки на першу сходинкою сходять з правої ноги, то нею же треба ступати і на верхню сходинку храму. Висоту ж сходинок треба, вважаю, встановлювати так, аби вони були не вище $5/6$ (*dextans*) і не нижче $3/4$ (*dodrans*) фута, тому що так сходження не буде важким. Ширину ж сходинок слід робити не менше ніж півтора і не більш ніж два фути. Так само, якщо сходинки будуть йти навкруги храму, їх треба робити такого самого розміру» (*De archit.* III 4, 4) [11, с. 248]. Цей норматив – число сходинок – можна зустріти й у сучасних ДБН стосовно і громадських, і житлових будинків.

У даному випадку варто тільки підкреслити, що висловлювані Вітрувієм нормативні положення античної архітектури стосуються тієї сторони архітектурно-будівної правосвідомості, котра є немовби проміжною між вимогами збереження фізичного здоров'я людини, дотримання її безпеки (і безпеки домочадців), – й естетичним сприйняттям. В «ідеальну епоху Августа» трактат Вітрувія в цілому був визнаний до певної міри законодавчим актом [10, с. 6].

Одним з останніх цікавих архітектурно-правових фрагментів у трактаті Вітрувія є наступний: «У славному і великому грецькому місті Ефесі здавна встановлений, як кажуть, строгий, але цілком справедливий закон. Саме: архітектор, який береться за виконання державної роботи, зобов'язаний оголосити, у яку суму вона обійдеться. По затвердженні кошторису посадовими особами у забезпечення витрат береться у заставу його майно доти, доки роботу не буде виконано. Якщо по закінченні її виявиться, що витрати відповідають оголошеним, то його нагороджують особливою постановою й відзначають іншими знаками пошани» (*De archit.* X вступ, 1–2) [13, с. 211].

Висновки. За результатами дослідження юридичних та естетичних параметрів архітектурно-будівельної правосвідомості та правового регулювання у цій сфері в античну добу можна зробити наступні висновки:

1) Платон та Аристотель, як і інші філософи давньогрецької класичної доби (V–IV ст. до н. е.), важливого значення надавали питанню ідеальному устрою поліса. У їх вченнях більшою або меншою мірою відбивалося філософське ставлення до правового аспекту влаштування місця проживання людей;

2) що ж стосується Трактату римського військового інженера Вітрувія «Десять книг про архітектуру», то його слід розглядати як правовий документ, в якому знайшли викладення й чітке тлумачення усі необхідні архітектору для початку роботи над проектом нормативні і регулятивні відомості. В цій площині можемо констатувати також і той факт, що трактат Вітрувія є важливим свідченням про організацію та правове поле архітектурної діяльності давніх Греції і Риму, який не може нехтуватися навіть з появою ані пізнішої візантійської кодифікації римського права в

«Дигестах» («Пандектах») імператора Юстиніана Великого 529 року, ані з появою численних архітектурних трактатів доби Ренесансу.

Список використаних джерел

1. Архітектура: Короткий словник-довідник / За заг. ред. А. П. Мардера. – Київ, 1995. – 334 с.
2. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – 2-е изд., доп. – М., 1976. – 544 с.
3. Батарович Н. И. Архитектурный словарь / Н. И. Батарович. – СПб, 2001. – 624 с.
4. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры / П. В. Безобразов. – П., 1919. – 179 с.
5. Беломесяцев А. Б. Правові основи архітектури / А. Б. Беломесяцев // Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ: Музична Україна, 2006. – 544 с.
6. Беломесяцев А. Б. Філософські основи архітектури / А. Б. Беломесяцев // Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ: ПСМ АМУ, 2005. – 488 с.
7. Беломесяцев А. Б. Теоретико-методологічні передумови та реалії архітектурної практики Києва кінця XIX – початку XX століття: Дис. ... канд. архітектури: 18.00.01 / А. Б. Беломесяцев. – Харків, 2003. – 176 с.
8. Божко Ю. Г. Эстетические свойства архитектуры: Моделирование и проектирование / Ю. Г. Божко. – Киев, 1990. – 144 с.
9. Виноградова М. В., Кальницький М. Б., Малаков Д. В. Головні та міські архітектори Києва (1799–1999 рр.): Каталог виставки до двохсотріччя введення посади головного архітектора Києва / За заг. ред. М. М. Дьоміна. – Київ, 1999. – 36 с.
10. Витрувий Марк Поллион. Об архитектуре / Пер. с лат. Г. П. Полякова, Н. Ф. Дератани, А. В. Мишулина; Ред. и введ. А. В. Мишулина; ГАИМК им. Н. Я. Марра. – Л., 1936. – 286 с.
11. Витрувий. Десять книг об архитектуре / Пер. с лат. Ф. А. Петровского; Под общ. ред. А. Г. Габричевского: В 2 т. – М., 1936. – Т. 1. – 342 с.
12. Глазычев В. Л. Эволюция творчества в архитектуре / В. Л. Глазычев. – М., 1986. – 496 с.
13. Градостроительство / А. В. Бунин, Л. А. Ильин, Н. Х. Поляков, В. А. Шквариков; Под ред. В. А. Шкварикова. – М., 1945. – 327 с.

Космий М. М. Воплощение основных мировоззренческих начал архитектуры и строительства в античном праве

В статье исследовано, с одной стороны, проблематику воплощения мировоззренческих основ архитектуры и строительства в античном праве, а с другой – влияние на архитектурную и градостроительную деятельность в частности. По результатам исследования автором установлено, что Платон и Аристотель, как и другие философы, важного значения придавали вопросу идеального устройства полиса. В их взглядах отражалось философское отношение к правовому аспекту устройства места проживания людей.

Ключевые слова: архитектурная и градостроительная деятельность, строительство, философия архитектуры, правовые основы архитектуры, эпоха античности, Греция, Рим.

Kosmiy M. M. The embodiment of the main world-view principles of architecture and construction in the ancient law

The article examines, on the one hand, the problems of the embodiment of the world-view fundamentals of architecture and construction in antique law, and, on the other, the influence on architectural and town-planning activity in particular. According to the results of the study, the author established that Plato and Aristotle, like other philosophers, attached great importance to the question of the ideal policy device. Their views reflected the philosophical attitude to the legal aspect of the arrangement of the place of residence of people.

Key words: architectural and town-planning activity, construction, philosophy of architecture, legal foundations of architecture, the era of antiquity, Greece, Rome.

Надійшла до редакції 1 вересня 2017 р.

